

ТҰЛҒАНЫҢ РУХАНИ ҚАЛЫПТАСУЫ: ЕРКІНДІК ЖӘНЕ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІҢ АРАҚАТЫНАСЫ

¹Г.И. Нүсіпова, ¹Г.Ф. Барлыбаева, ²Ұ.Ө. Айымбетова

АНДАТПА

Мақалада қазіргі қоғамдағы тұлғаны қалыптастырудың маңызды қырлары қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі қазіргі өркениеттің жедел дамуы мен қоғамдағы қарқынды әлеуметтік-мәдени өзгерістер тұлғаның рөлін арттыруда және оның мақсаты – еркіндік пен жауапкершіліктің арақатынасы призмасы арқылы тұлғаның рухани қалыптасу процесін зерттеу. Бұл мәселеге негізгі теориялық тәсілдер, сонымен қатар адам бойындағы осы қасиеттерді дамытуға байланысты практикалық қырлары қарастырылады.

Еркіндікті адам болмысының имманентті негізі және өзін-өзі тану ретінде түсіну «еркіндік» және «жауапкершілік» ұғымдарының семантикалық кеңістігін кеңейтіп, тұлғаның даму процестерін жаңаша түсінуге мүмкіндік береді. Тұлғаның қоғам алдындағы еркіндігі мен жауапкершілігі бір-бірімен қалай байланысты? Еркіндік – таңдау және әрекет ету құқығы, бірақ ол қоғамның мүдделерімен шектеледі. Жауапкершілік – тұлғаны сақтаудың өзіндік қорғаныс механизмі. Тұлға жаңа тәуекелдердің әсеріне жауапты, сондықтан жеке таңдау қажеттілігі артады. Мақалада тұлғаның дағдарысы мен күйреуін болдырмайтын жауапкершілік, тұлғаның қалыптасуына әсер ететін факторлар, мінез-құлықтар қарастырылады. Бұл қазіргі қоғамның қайта пішімделу жағдайында жеке тұлғаның қалыптасуындағы күрделі қатынастарды жақсы түсінуге көмектеседі.

Түйін сөздер: адам, индивид, индивидуум, даралық, тұлға, еркіндік, жауапкершілік, қоғамның қайта пішімделуі.

¹ ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

² Қазақ ұлттық хореография академиясы, Астана, Қазақстан

Автор-корреспондент:

Нүсіпова Г.И.,
gulnara.nussipova@iph.kz

Мақаланың сілтемесі:

Нүсіпова Г.И.,
Барлыбаева Г.Ф.,
Айымбетова Ұ.Ө. Тұлғаның рухани қалыптасуы: еркіндік және жауапкершілік арақатынасы // Адам әлемі. – 2024. – №3 (101). – Б. 45-54.

Духовное формирование личности: соотношение свободы и ответственности

Аннотация. В статье рассматриваются важные аспекты формирования личности в современном обществе. Актуальность данного исследования заключается в том, что в условиях быстрого развития цивилизации, стремительных социокультурных изменений в обществе возрастает роль личности и его цель – исследовать процесс духовного формирования личности через призму соотношения свободы и ответственности. Будут рассмотрены основные теоретические подходы к этой проблеме, а также практические аспекты, связанные с развитием этих качеств у человека.

Понимание свободы как имманентной основы человеческого существования и самосознания расширяет смысловое пространство понятий «свобода» и «ответственность» и позволяет по-новому понять процессы развития личности. Как связаны свобода личности и ответственность перед обществом? Свобода – это право выбирать и действовать, но она ограничена интересами общества. Ответственность – это механизм самозащиты личности. Индивид несет ответственность за подверженность новым рискам, поэтому потребность в личном выборе возрастает. В статье рассматривается ответственность, предотвращающая кризис и распад личности, факторы, влияющие на формирование личности, поведения. Это помогает лучше понять сложные отношения формирования личности в условиях переформатирования современного общества.

Ключевые слова: человек, индивидуум, индивидуальность, личность, свобода, ответственность, переформатирование общества.

Spiritual Formation of Personality: the Relationship Between Freedom and Responsibility

Annotation: The article examines important aspects of personality formation in modern society. The relevance of this research lies in the fact that, in the context of rapid civilization development and swift sociocultural changes, the role of the individual becomes increasingly significant. The goal is to explore the process of spiritual personality formation through the lens of the relationship between freedom and responsibility. The main theoretical approaches to this issue will be discussed, as well as practical aspects related to the development of these qualities in a person.

Understanding freedom as an immanent foundation of human existence and self-awareness expands the conceptual space of «freedom» and «responsibility» and allows for a new understanding of the processes of personality development. How are individual freedom and responsibility to society connected? Freedom is the right to choose and act, but it is limited by the interests of society. Responsibility is a mechanism of self-protection for the individual. The individual bears responsibility for exposure to new risks, thereby increasing the need for personal choice. The article examines responsibility as a means of preventing personality crises and disintegration, and the factors influencing personality formation and behavior. This helps to better understand the complex relationships involved in personality formation in the context of the reformatting of modern society.

Key words: Human, Individual, Individuality, Personality, Freedom, Responsibility, Reformatting Society.

Kіpіcne

Философия мен ғылым тарихында тұлға мәселесі ең көпқырлы мәселелердің бірі. Тұлғаның табиғаты мен мәнін түсінудің өзіндік ерекшеліктері бар – бұл тәсіл барлық ғылымдарға философияға, педагогика мен психологияға, саясаттану мен әлеуметтануға, тарихқа және басқа да әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдарға тән. Тұлғаны біріншіден, психологиялық сипаттамаларының, эмоцияларының, сенімдері мен құндылықтарының жиынтығы ретінде психологиялық тәсілмен анықтаса, екіншіден, оның қоғаммен қарым-қатынасының нәтижесі, мәртебесі, рөлі және әлеуметтік-мәдени ортаның әсері деп санайтын әлеуметтік тәсілмен қарастырады. А.Н. Леонтьев әлеуметтік компонент арқылы жеке тұлғаның табиғатын түсінуді сипаттай отырып, былай дейді: «жеке тұлға - индивид емес, керісінше, индивидтің қоғамда, қарым-қатынастар жиынтығында, оның қоғамдық сипаттама арқылы алатын ерекше қасиеті...» [1, 123 б.]. Тұлға өзінің мақсаттарын, мәнін, мұраттарын анықтайтын және оларды жүзеге асыруға бағыттайтын «автор» ретінде қабылданады.

Қазіргі заманда өркениеттің қарқынды дамуымен бірге жеке тұлғаның да қоғамдағы рөлі артуда, осыған байланысты тұлғаның қоғам алдындағы еркіндігі мен жауапкершілігі туралы мәселе де көтерілуде. Еркіндік пен жауапкершілік - жеке тұлғаның қоғамдағы ықпалын анықтайтын ең негізгі қырлары. Соның

ішінде еркіндік басты құндылықтардың бірі ретінде тұлғаның өсуін қамтамасыз етеді және оның бірегей қасиеттерін біріктіреді. Ол таңдау, өзін-өзі көрсету және өзін-өзі анықтауға жол ашады. Жеке еркіндік адамдарға қалыпты құндылықтар мен нанымдарды қамтитын өз шешімдерін қабылдауға мүмкіндік береді. Ол өз кезегінде, қоғамға әртүрлілік пен инновация әкеледі. Ал жауапкершілік болса этикалық принциптерге негізделген және саналы мінез-құлықты қалыптастырады. Жеке жауапкершілік басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуді, сондай-ақ жалпы қоғамның игілігіне қамқорлық жасауды талап етеді.

Тұлғаның рухани қалыптасуы - бұл адамның адамгершілік, этикалық және моральдық қасиеттерін дамытуды қамтитын көп қырлы процесс. Бұл процестің негізгі қырларының бірі - жетілген тұлғаны қалыптастыруда шешуші рөл атқаратын еркіндік пен жауапкершіліктің арақатынасы болып табылады. Еркіндік пен жауапкершілік адамның рухани дамуының да негізін құрайтын өзара байланысты екі ұғым. Еркіндік жауапкершілікпен бірге жүреді. Еркіндік таңдау мүмкіндігін және өз бетінше шешім қабылдауды қамтамасыз етсе, жауапкершілік осы шешімдердің салдарын және солар үшін жауап беруге дайын екенін білдіреді. Бұл элементтердің үйлесімділігі тұлғаның дербестігі мен жетіліп, дамуына, сондай-ақ өмірлік қиын жағдайларда адамның тұрақты және сенімді әрекет етуіне

мүмкіндік беретін мықты ішкі өзегінің қалыптасуына ықпал етеді.

Сондай-ақ, еркіндік пен жауапкершілік мәселесі, әсіресе, индивидуальдылық пен тұлғаның өзін-өзі көрсету үрдістері күшейіп келе жатқан қоғамда ерекше өзекті болып отыр. Әрбір адамның таңдау және өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндігі бар ортада жеке басының еркіндігі мен әлеуметтік жауапкершілік арасындағы тепе-теңдікті қалай сақтау керектігін түсіну маңызды.

Қазіргі кездегі қоғамды қайта пішімдеу жағдайында тұлғаның рөлі маңызды және әртүрлі. Қоғамдық құрылыстағы терең өзгерістер кезеңдерінде, мейлі ол саяси, экономикалық немесе мәдени қайта құрулар болсын, жеке адам осы өзгерістердің қозғаушы күші де, олардың өнімі де бола алады.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеу барысында теориялық дереккөздерді талдау және синтездеу арқылы тұлғаның еркіндігі пен жауапкершілігін зерттеудің әртүрлі тәсілдерін салыстырмалы талдау және осы қасиеттерді қалыптастырудың тәжірибелік қырларын зерттеу әдістері пайдаланылды. Сонымен қатар адамның рухани қалыптасуындағы еркіндік пен жауапкершіліктің рөлі мен маңыздылығын тереңірек түсінуге, оларды дамытудың тиімді әдістері мен тәсілдерін анықтауға және әлеуметтік өмірдің әртүрлі салаларына ұсыныстар беруге мүмкіндік ашады.

Тұлға әлеуметтік жүйе ретінде

Философияда тұлға тақырыбы ең іргелі және маңызды тақырыптардың бірі, ол күрделі және көпқырлы толық зерттелмеген ұғым. Кейбір философтардың пікірінше, жеке тұлға өзін және өзінің мүмкіндіктерін білу арқылы идеалға қол жеткізеді деп қарастырылса, басқалары жеке тұлғаны әртүрлі жағдайлардың әсерінен қалыптасатын әлеуметтік құрылымның нәтижесі ретінде көреді. Белгілі бір өркениеттің ерекшеліктеріне, философияның даму кезеңдері мен заңдылықтарына байланысты оның әртүрлі қырлары ашылады. Э.В. Ильен-

ков өзінің «Тұлға дегеніміз не?» деген еңбегінде: «Адами тұлға, кейде ескіше айтқанда «жан» деп аталады, әр адам өзінің «Мені» ретінде ерекше танитын осы «жанды», кез-келген жалпы компоненттерге бөлінбейтін және ғылыми-теориялық анықтамалардан түбегейлі қашық, тіпті сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес нәрсе ретінде біледі...» [2, 34–35 б.]. Тұлға – бұл адамның ерекше және қайталанбайтын қасиеті, сондықтан әр адам өзінің жеке басын дамытуға және өзін-өзі жүзеге асыруға мүмкіндігі бар және оған ұмтылуы қажет. Дегенмен, өзін-өзі тану мен үйлесімділікке қол жеткізу үшін мақсаттарын, тілектерін және бірегей қасиеттерін түсініп, жеке тұлға ретінде өзінің болмысын білу маңызды.

Қазіргі ғылымда тұлғаның құрылымы «адам», «индивид», «индивидуум», «индивидуальдылық» сияқты антропологиялық ұғымдарға анықтама беру арқылы ашылады. Мысалы: Адам – адамзатқа тән ортақ белгі-лерді білдіретін жалпылама ұғым. Бұл ұғым барлық материалдық жүйелерден басқа өзіне тән өмір сүру тәсілімен ерекшеленетін, тарихи дамып отыратын ерекше қауымдастықтың барын көрсетеді. Осы өмір сүру тәсілінің арқасында адам тарихи дамудың барлық кезеңдерінде, жер шарының барлық нүктелерінде адам болып қалады, яғни белгілі бір онтологиялық мәртебесін сақтайды.

Адам индивид ретінде өзінің тұтастығы мен бөлінбейтіндігі жағынан материалдық, табиғи, тәндік тіршілік иесі. Индивид – бұл адамзат тектес жаратылыстың жеке өкілі, адамзаттың барлық әлеуметтік және психологиялық қасиеттерінің (ақыл-ой, ерік, қажеттілік, мүдде және т.б.) нақты иесі. Бұл жағдайда «индивид» ұғымы «нақты адам» мағынасында қолданылады.

Сонымен қатар адам өзіне тән әлеуметтік белгілері бар жеке индивидуум, яғни әлеуметтік ерекшеліктің, әлеуметтік бірегейліктің иесі (оның өзіндік идеалдары мен әдеттері, әлеуметтік функциялары мен белгілі бір қабілеттері, дағдылары мен білімінің ерекшеліктері, қарым-қатынас шеңбері, кәсіби қасиеттердің ерекше жиынтығы, әлемде болып жатқан оқиғаларды өзіндік

бағалауы және оған өзіндік көзқарасы бар) ретінде анықтауға болады. Әртүрлі адамдар арасындағы жеке көзқарастар, пайымдаулар мен пікірлер ортақ болса да, әрқашан өзінің «Менін» қамтиды.

Индивидуалдылық (даралық) жеке тұлғаның бірегейлігін, оның басқа индивидтерден айырмашылығын, белгілі бір қайталанбастығын құрайтын белгілердің жиынтығы ретінде танылады. Индивидуалдылық – қоғамда белгілі бір мәртебеге ие және әлеуметтік рөл атқаратын биологиялық және әлеуметтік бірегей тұлға. «Тұлға» және «индивидуалдылық» категорияларының айырмашылығы тұлға адам дамуының жоғарғы деңгейі болса, индивидуалдылық оның ең терең өлшемі болып табылады.

Сонымен адамның биологиялық ерекшелігін көрсету қажет болған жағдайда индивид ұғымын қолданған жөн, оның әлеуметтік сәйкестігіне қарай индивидуум, ал адамның өзіндік түпнұсқалық ерекшелігі туралы сөз болғанда – индивидуальдылықты (даралықты) атап көрсетуге болады.

Жоғарыда аталған ұғымдарға анықтама бере отырып, тұлға ұғымы туралы не айтуға болады? Философиядағы тұлға мәселесі – адамның тұлға ретіндегі мәні неде, оның тарихтағы рөлі, әлемдегі, ғылымдағы орны қандай? деген сұрақтарға жауап береді.

Адам мен тұлға ұғымдарының ара жігін ажыратсақ, біз адам болып туамыз, содан кейін ғана жеке тұлға болып қалыптасамыз. Әр адам туғаннан бастап әлеуметтік қатынастардың күрделі желісіне енеді. Жеке тұлға - жеке адамның өмірін, тәжірибесін және білімін жинақтау негізінде рухани және материалдық қызметтің өзіндік принциптерін дамыту процесінде қалыптасады. Тұлға адамды басқалардың әсер ету объектісінен саналы түрде әрекет ететін субъектіге айналдырудан басталады. Бұл жеке адамды әртүрлі әлеуметтік ұжымдар мен қауымдастықтардың қызметіне белсенді тарту процесінде орын алады. Мұндай процесс жеке тұлғаны әлеуметтендіру процесі деп аталады. Әдетте, жеке тұлғаның әлеуметтенуінің екі кезеңі бар. Бірінші кезең, бейімделу, яғни,

туғаннан басталатын бар жағдайларға бейімделумен байланысты. Екінші кезең, әлеуметтік-мәдени және моральдық нормалар мен құндылықтарды игерумен, оларды жеке сенімге айналдыруына байланысты.

Тұлға өзінің әлеуметтік қарым-қатынастарының субъектісі ретінде, ең алдымен, өзінің автономиялылығымен, қоғамнан белгілі бір дәрежеде тәуелсіздігімен сипатталады және қоғамға қарсы тұра алады. Жеке тәуелсіздік адамның өзін-өзі тануы, яғни тек сана, ойлау және ерік емес, сонымен қатар өзін-өзі талдау, өзін-өзі бағалау, өзін-өзі бақылау қабілетінің болуын талап етеді. Сондықтан тұлға – бұл динамикалық және көп қырлы ұғым. Ол өмір бойы үздіксіз дамып, өзгеріп отырады. Тұлға оқшауланған жүйе емес, сыртқы әлеммен үздіксіз өзара әрекетте болады.

Алғашқы қоғамда индивид қауымға қатысты дербес емес еді. «...Тарихи даму барысында – дәлірек айтқанда, еңбек бөлінісімен бірге қоғамдық қатынастардың сөзсіз дербес нәрсеге айналуына байланысты – әрбір индивидтің өмірінде өзгешелік пайда болады, ол оның жеке өмірі, өйткені ол белгілі бір еңбек саласына және онымен байланысты жағдайларға бағынады» [3, 78–84 б.]. Адам әрекет ету арқылы ғана объективті қоғамдық қатынастар жүйесіне тікелей араласып, басқа адамдармен өзінің мінез-құлқын ретке келтіреді және ұйымдастырады. Яғни, объективті түрде тұлға социумда, қоғамда пайда болады, қалыптасады, қызмет етеді және дамиды, оның өмір сүруі қоғамдық қатынастар жүйесінің әсерімен жүзеге асады және бұл қатынастар адамның өзіндік мақсат қою қызметімен анықталады. Осылайша, адамның басқалармен (тұлғалармен) қарым-қатынасы тұлғалықты қалыптастырады, көрінеді және өмір сүреді.

Субъективті қарым-қатынастар, диалог, сүйіспеншілік пен парызға негізделген еркін рухани қарым-қатынастар адамның маңыздылығы мен қадір-қасиетін растайтын негізгі факторлар. Тұлға, әдетте, адамның жеке өмірі, оның бірегейлігі, ақылдылығы, мінезі және ерік-жігері ретінде анықталады.

Адамның жеке тұлға ретіндегі ең маңызды қасиеті – оның мақсат қою әрекеті. Жоғарыда аталған ұғымдарға анықтама бере келе тұлғаның мәні 1) белсенділік; 2) психикалық бағдары; 3) саналылық өлшемі; 4) жеке мәдениеті, яғни білімі, дағдысы және көзқарасы сияқты құрылымдық қасиеттерімен байланысты ашылады [1, 123 б.]. Бұл жерде белсенділіктің жеке адамға әсері мол, тек белсенділікте индивид өзін тұлға ретінде көрсетеді және бекітеді. Әлеуметтік белсенділіктің күрделенуі мен саралануы ғана тұлғалық дербестіктің алғы шарттарын жасайды. Десек те, бұл процесс өте қайшылықты.

Адам жеке тұлға ретінде белгілі бір қоғамдық қатынастардың ықпалында бола отырып, өзі соларға әсер етеді, оларды дамытады, өзгертеді – бұл заңдылық. Сонымен қатар, нормативтік реттелетін қоғамдық қатынастарға кіретін адам әлеуметтік функциялар мен рөлдердің тасымалдаушысы ретінде әрекет етеді [4, 86 б.]. Адамзат дамуының бүкіл тарихи жолында жеке адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынас қана емес, сонымен қатар тұлғаның құндылықтық бағдарлары да өзгереді. Тұлға – әлеуметтік және қоғамдық қатынастардың субъектісі, адамның даралық, тұлғалық көрінісі.

Тұлға әртүрлі іс-әрекеттің субъектісі ретінде дербес «Менге» ие, бұл оның әртүрлі рөлдерімен сәйкестендірілуіне жол бермейді. Жеке тұлғаның дербестігін қамтамасыз етудің маңызды сәті оның адамгершілік-моральдық қасиеттері, бұл өзін-өзі тануды жеке тұлғаның қадір-қасиетін сақтауға және көтеруге жол ашады. «Әрбір жеке адамның тұлғасы адамгершілік парызды орындаушы ретінде еркіндік әлеміне, табиғи және сирек әлеуметтік заңдылықтармен анықтала отырып, табиғат әлеміне (қажеттілік әлеміне) жатады» [5, 82–90 б.]. Өкінішке орай, кейде адам өзінің ішкі рухани мазмұнын қалыптастыратын құндылықтар ақиқат па, жалған ба сараламай, оны өзінің өмірінің мағынасына, өмірінің өзегіне айналдырады, оны шынайы деп қабылдайды. Бұл құндылықтар, өз кезегінде, субъектінің ойлауы мен болмысын анықтайды, оның ұмтылыстарын,

мотивтері мен мақсаттарын бағыттайды және оның жеке басының құрылымдық архитектуроникасын ұйымдастырады.

Тұлғаны адамның негізгі қасиеттері тұрғысынан ғана емес, сонымен бірге оның өзіндік генетикасы, физиологиясы, санасы, жеке мәдениеті, әлеуметтік, рухани ерекше қасиеттері арқылы да анықтауға болады. Тұлғаны құрайтын элементтер үш топқа бөлінеді: 1) физикалық тұлға, 2) әлеуметтік тұлға және 3) рухани тұлға» [5, 82–90 б.]. Бұл физиологиялық, әлеуметтік және рухани ерекшеліктері бойынша бағаланатын адам. Осыған байланысты тұлғаның ерекшеліктері мен қасиеттерінде көрінетін, әлеуметтік позициялары мен әрекеттерінің алуан түрлілігінде көрінетін ауқымы туралы айтуға болады.

Сонымен адам, ең алдымен, өзін қоршаған ортаны өзгертуге қабілетті белсенді әлеуметтік субъект. Одан әрі тұлға – өзіндік мәдениеті бар ойлайтын (функционалдық сана, интеллект) және психикалық сау адам. Бұл қасиеттердің барлығы бір-бірімен тығыз байланысты. Яғни, осыған байланысты адамның артықшылықтары мен жасырын бейімділігі анықталады.

Еркіндік пен жауапкершілік тұлғаның рухани дамуының іргетасы

Философ Эрих Фромм адамның өмірін оның ақыл-ойы басқарады дейді. Ақыл «инстинкттерді алмастырып қана қоймай, өмір сүруді қиындатады» дегенмен, соның арқасында «адам өзін-өзі тануда және оған қарсы тұру арқылы табиғаттан ерекшеленуге мүмкіндік беретін мүлдем жаңа қасиетке – өзін-өзі тануға ие болады» [4, 86 б.]. Өзін-өзі танудың арқасында адам табиғи жайлылықтан шығарылып, барлық жануарларға тән табиғи тіршіліктің үйлесімділігін бұзады. Ол еркіндікке ие болады, бірақ «ол қайда баратынын білмейді» және өзі үшін, өз жолы үшін жауапты болады. Осылайша жауапкершілік келеді және жеке экзистенциалды мәселелер туындайды.

Адам әрқашан объективті және субъективті жоспардың әртүрлі фак-

торларымен анықталатын таңдау жағдайында болады. Бір жағынан, кез-келген еркіндік ауырпалық туғызса, ал мәжбүрлеу жауапкершіліктен босатады. Екінші жағынан, адам кез-келген әрекет үшін жауапкершілікті өз мойнына алу арқылы ғана еркін бола алады. Сондықтан кез-келген таңдау мүмкіндігі адамгершілікпен, қоғаммен және мәдениетпен құрылған бір шеңберге ие және кез-келген таңдау жауапкершілікті қамтиды, өйткені ол басқа адамдардың да таңдауы мен жағдайына әсер етеді.

Адам ешқашан статикалық емес, ол әрқашан қалыптасу процесінде болады. Бұл, әсіресе, терең мәдени өзгерістер мен қақтығыстар дәуірінде, адам болмысының мағынасын табуға немесе өмір сүруге дәстүрлі нанымдар мен құндылықтар жетекшілік етпейтін кезеңдерде қолданылады. Гуманистердің пікірінше, адамдар өз тағдырларын таңдау және бағыттау арқылы жауапкершілікті өз мойнына алуы керек деп санайды, өйткені олар қаласа да, қаламаса да, бұл дүниеге келген соң адам өміріне, яғни өз өміріне жауап береді. Өйткені еркіндік пен жауапкершіліктен аулақ болу, шынайы болмау және сатқындық жасау, ақыр соңында үмітсіздікке алып келеді.

Еркіндік қажеттілікпен, теңдікпен, әділеттілікпен, жауапкершілікпен бірге қарастырылып, адамның мәні мен өмір сүру тіршілігін сипаттайды. Еркіндік адам өмір сүретін ортаны тәжірибелік жолмен өзгертеді және ол мақсатты әрекетте көрінеді. Әрине, әрбір адам жеке тұлға, бірақ оның қалауы мен мүддесі қоғамның мүдделерімен сәйкес келе бермейді. Бұл жағдайда жеке адам әлеуметтік заңдардың әсерінен қоғам мүддесін бұзбау үшін жеке жағдайларда әрекет етуі керек, әйтпесе қоғам атынан жазаланады. Яғни қоғамда жеке еркіндік қоғам мүдделерімен шектеледі. Осылайша, адам өз еркіндігін үнемі шектейді және оның толықтығына жете алмайды, яғни абсолютті еркіндік жоқ. Бұл мүмкін емес.

Егер еркіндікті онтологиялық тұрғыдан қарастыратын болсақ, ол адамның өмір сүру тәсілдерінің алуан түрлілігін көрсетеді, соның ішінде жалған тәсілдерді де қамтиды; адам әртүрлі

құндылықтарды, соның ішінде оның еркіндігін жоққа шығаратын жағымсыз немесе адамгершілікке кереғар келетін мағыналарды да жасай алады және оны таңдай алады. Егер еркіндік таңдауды болжайды десек, ал таңдау өз кезегінде жауапкершілікті талап етеді. Сондықтан еркіндіктің екінші жағы адамның өз еркіндігінен бас тартуы, демек жауапкершіліктен қашу. «Адамдар еркіндіктен қорқады» - дейді Э. Фромм. Еркіндіктен қашу – ерекше құбылыс, бұл жауапкершілікті жоғалтумен байланысты. Еркіндіктің өсіп, кеңеюімен адамдар бұрын жеке қоғамдық құрылымдар (мемлекет, қоғам) көтерген жауапкершілік жүгін өз мойнына алуға мәжбүр. Бірақ жауапкершіліктің ауыртпалығы адамды қысады, оған қамқорлық жасамайды, жағдайды, жайлылық сезімін «бұлдыратады». Сондықтан да адамның өз тағдыры мен жеке басының еркіндігін басқаға немесе басқаларға сеніп тапсыру арқылы жауапкершілік пен еркіндіктен арылу кейде оңайырақ [6].

Еркіндік категориясын анықтаған кезде оның мәніне назар аударған жөн. Жеке еркіндік көбінесе жеке таңдау мүмкіндігін меңзейді. Бірақ таңдау мүмкіндігі – оның мәні емес, сыртқы еркіндік деңгейі, оның көрінісі. Адамзат табиғатпен, басқа адамдармен, бүкіл қауымдастықтармен, өркениеттермен үйлесімді қарым-қатынасқа әкелмейтін, мысалы, билікке, үстемдікке, артықшылыққа және т.б. сияқты жалған құндылықтарға ұмтылады. Бұл қаншалықты парадоксальды болып көрінсе де, еркіндіктің арқасында адам (тіпті бүкіл қоғам) осы жалған құндылықтарды таңдау арқылы адам болмысының дамуына тосқауыл қояды, жалған жол жасайды. Сондықтан еркіндік зорлық-зомбылыққа емес, тәуелділікке қарсы тұрады. Кез келген әдеттерге тәуелділігін жеңе алған адам олардан тәуелсіз, демек еркін болады. Яғни, еркіндіктің мәні өз болмысында болу, толық тәуелсіздік, өзіндік өмір сүру. Еркіндік - бұл адамның «Мені» және оның функциясының маңызды негізі.

Еркіндік - экономикалық еркіндік (қанаушылықтан еркіндік; тең экономикалық қатынастар; экономикалық әрекеттер еркіндігі), саяси еркіндік

(адамның қалыпты өмірін қамтамасыз ететін азаматтық құқықтардың жиынтығы; әділетті ұлттық-мемлекеттік құрылым; жалпыға бірдей сайлау құқығы), рухани еркіндік (дүниетанымдық, идеологияны, діни сенімділікті таңдау еркіндігі; рухани насихат еркіндігі және т.б.), гносеологиялық еркіндік (адамның табиғи және әлеуметтік әлем заңдылықтарын білу нәтижесінде әрекет ету қабілеті) болып бөлінсе, оның деңгейлері де әртүрлі болып келеді, мысалы, еркіндіктің ең жоғарғы деңгейі - адам өзінің саналы міндетіне сәйкес әрекет еткен кезде, ал ең төменгі деңгейі – адам дұрыс болатынын біле тұра өзін белгілі бір әрекетке мәжбүрлеуі. Қоғам адамға неғұрлым еркіндік берген сайын, соғұрлым оның осы еркіндіктерді пайдалану жауапкершілігі артады

Тұлғаның еркіндігі мен жауапкершілігі философиядағы негізгі ұғымдар болғандықтан оларды талдау ежелгі философтардан қазіргі ойшылдарға дейінгі көптеген идеялар мен теорияларды қамтиды. Кезінде Сартр адам өзінің іс-әрекеті үшін ғана емес, өзінің болмысы үшін де жауапты деп есептеді. Ол былай дейді: «Мен... өзім үшін және барлығы үшін жауаптымын және мен таңдаған адамның белгілі бір бейнесін жасаймын; өзімді таңдау арқылы мен жалпы адамды таңдаймын». Басқаша айтқанда, мен өз әрекетіммен тағдырымды және өзімді таңдап қана қоймай, басқа адамдарға қандай да бір әсер етемін. Әйтеуір әрекет ете отырып, мен басқаларға: «Дәл осылай істеу керек» деп айтатын сияқтымын дейді [7, 324 б.]. Әрбір таңдау тұлғаны қалыптастырады, оның болашағын және мәнін анықтайды. Сондықтан адамның, әсіресе, тұлғаның еркіндігі мен жауапкершілігін философиялық талдау олардың өзара тәуелділігін және жеке адам мен қоғамның толыққанды дамуы үшін үйлесімді өмір сүру қажеттілігін көрсетеді.

Г.В. Лейбництің пікірінше, «еркіндіктің мәні – бұл адамның өзін-өзі анықтауы» [7, 200 б.], ал «жақсылықтың себебін анықтау - бұл еркін болу дегенді білдіреді» [8, 200 б.]. Мұнда еркіндік жеке құндылық ретінде персоналистік-аксиологиялық түсіндіруден шығады. Еркіндіктің өлшемі - адамның өз күш-

жігерімен қаншалықты жақсылықтың пайдасына таңдау жасауы және бұл таңдауды шындықта қаншалықты жүзеге асыруында. Мысалы, қоғамның жетістіктері (экономикалық, әлеуметтік-саяси, ғылыми-техникалық, рухани) еркіндіктің алғышарттары мен шарттары ғана, ал жеке тұлғаның міндеті - олардағы жақсы мүмкіндіктерді пайдалана білу. Адам қалай әрекет ету керектігін білгенде ғана еркін болады.

Еркіндікпен бірге жүретін жауапкершілік - адам өмірінің бір-бірімен тығыз байланысты маңызды қырларының бірі. Егер еркіндік таңдау еркіндігін білдірсе, жауапкершілік дегеніміз – шешімді, әрекетті таңдауды бағалау, олардың қоғамға және жеке адамға пайдасын немесе зиянын анықтау деп білеміз. Жауапкершіліктің де этикалық өлшемі бар. Жауапкершіліксіз еркіндік хаос пен жаттануға әкеледі. Яғни, жауапкершілік – өз шешімдерінің салдарын саналы түрде қабылдауды, басқа адамдардың құқықтары мен мүдделерін құрметтеуді, сондай-ақ олардың қателіктері мен түсініспеушіліктеріне жауап беруге дайын болуды білдіреді.

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, тұлғаның еркіндігі мен жауапкершілігі өзара байланысты, жауапкершіліксіз еркіндік хаос және заңдардың бұзылуына әкелуі мүмкін, ал еркіндік болмаса, жауапкершілік жеке тұлғаны басу және адам құқықтарын бұзу құралы бола алады. Бұл шиеленіс адам барынша еркіндікке ұмтылған кезде, бірақ өз іс-әрекеті үшін жауапты болу қажеттілігімен бетпе-бет келген кезде туындайды. Сондықтан еркіндік пен жауапкершілік арасындағы тепе-теңдікті табу, өзін-өзі жетілдіруге және басқа адамдардың құқықтары мен қадір-қасиетін құрметтеуге ұмтылу маңызды. Осылайша ғана қоғамда үйлесімді даму мен ынтымақтастыққа қабілетті еркін және жауапты тұлға қалыптасады. Тұлға – бұл әлеуметтенген жеке тұлғаның бір жағы, оның таңдауын анықтайтын қасиеттері. Бұл «таңдау» категориясы адам білімінің арнайы салаларында қалыптасқан тұлға туралы идеяларды біріктіруге мүмкіндік береді» [9, 199 б.]. Сондықтан кез келген адам тұлға болып табылмайтыны анық.

Тұлғаның жалпы белгілері – ақыл, еңбек, шығармашылық, еркіндік және жауапкершілік. Еркіндік пен жауапкершілік диалектикасы жеке тұлғаның таңдау кеңістігін жасайды, сол арқылы ол өзінің даралығын жүзеге асырады. Адамның өзін-өзі жүзеге асыруы әлеуметтік жүйенің оған беретін мүмкіндіктерінен көрінеді. Қоғамдағы адамның жеке еркіндігі әлеуметтік әділеттілікпен, яғни әлеуметтік дамуға нақты немесе әлеуетті үлеске байланысты материалдық және рухани игіліктерді, құқықтар мен бостандықтарды бөлумен тығыз байланысты. Адамзат әділеттілікті армандап қана қоймай, оны жүзеге асыру жолында аянбай еңбек етеді.

Қоғамды қайта пішімдеу жағдайындағы тұлғаның рөлі

Қазіргі қарқынды технологиялық даму жаңа тәуекелдерді тудырды, мұны қайта құрулардың жиынтығын әртүрлі ақпараттық қоғам, жалпы тұтыну, жоғары технологиялар, жаһандық әлемдік тәртіп, тәуекелді қоғам ретінде түрлі позициялардан тұратын жаңа типті қоғамның қалыптасуы деп қарастырамыз.

Сонымен қатар адамдар қайта пішімдеу жағдайындағы қоғамның қалыптасуы мен дамуының яғни, бір сапалық күйден екіншісіне көшудің куәсі болуда. Алайда бұл ауысу тек экономикадағы, саясаттағы, құқықтағы, ғылым мен мәдениеттегі өзгерістермен байланысты емес. Бұл ең алдымен нақты адамның, оның санасының өзгеруіне байланысты. Дәл осындай кезеңдерде жеке тұлғаның жалпы қоғамның одан әрі дамуының мүмкін нұсқаларын таңдаудағы бастамашылық рөлі мен ықпалы артады.

Күн сайын жаңа міндеттер мен мүмкіндіктер әкелетін ХХІ ғасырдың қарқынды өзгерістер әлемінде еркіндік пен жауапкершілік жай ғана абстрактылы ұғымдар емес, тұлғаның дамуын анықтайтын негізгі факторларға айналады. Олар тұлғаның қиындықтарды қабылдауына, қателіктерінен сабақ алуға және ары қарай дамуына көмектеседі. Өзін-өзі тануға және жақсылыққа ұмтылуға мүмкіндік береді. Питер Бергердің пікірінше: «Мұның барлығы

жеке адамдарға да, тұтас қауымдастыққа да артқан еркіндіктің ауыр сынағы десек қателеспеген болар едік. Еркіндікті бағалайтын кез келген адам онымен байланысты шығындарға қарамастан, бұл оқиғалардың дамуына шағымдануы екіталай» [10, 24 б.].

Қоғамдағы бетбұрыс кезеңіндегі құндылықтардың қайта бағалануы және әлеуметтік өмірдегі өзгерістерге байланысты және адамдардың санасындағы түбегейлі өзгерістер нақты адамға деген қызығушылықты арттырды. Ол жалпы адамзаттық гуманистік құндылықтардың басымдылығын, әрбір жеке адамның құқықтарын, еркіндігі мен қадір-қасиетін тану бағытында жүзеге асырылады.

Тұлға мәселесін шешу қажеттілігі қазіргі заманның жаһандық мәселелерінің шиеленісуімен және тарихи үдерістегі адам факторының рөлінің артуымен байланысты. Осылайша тұлға мәселесін қарастырғанда жеке жауапкершілік, жалпы әлеуметтік белсенділік және үйлесімді даму параметрлері бірінші орынға шығады. Тұлға мен оның тұтастығы мәселесін, жеке адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынасты әртүрлі философиялық тұжырымдар тұрғысынан қарастыру өте өзекті.

Тұлғаның қазіргі қоғамдағы рөлінің бірнеше негізгі қырларын атап көрсететін болсақ, олар:

1. Көшбасшылар, олар саясаткерлер, әлеуметтік белсенді немесе бизнесмендер болсын, қоғамды қайта құруда көбінесе шешуші рөл атқарады. Олардың көзқарасы мен іс-әрекеті өзгерістерге бағыт-бағдар беріп, бұқараны жұмылдырып, қоғамның бағытын айқындай алады.

2. Жеке адамдар немесе шағын топтар енгізген технологиялық және әлеуметтік инновациялар қоғамның өмір салтын, қарым-қатынас режимдерін және экономикалық құрылымын айтарлықтай өзгертуі мүмкін. Олар, Интернеттің ойлап табылуы немесе әлеуметтік желілердің дамуы коммуникация процестерін және әлеуметтік динамиканы түбегейлі өзгертті.

3. Қоғамды реформалау жағдайында белсенді азаматтық ұстаным маңызды.

Адам құқықтарын қорғау, өмір сүру жағдайын жақсарту, сыбайлас жемқорлық пен әділетсіздікпен күресу бойынша жеке әрекеттер қоғамдық пікірді қалыптастырып, жүйелі өзгерістерге ықпал ете алады. Бір мақсатқа біріккен белсенділер мен қарапайым азаматтар үкімет пен ірі корпорацияларға айтарлықтай қысым көрсетуі мүмкін.

4. Қоғамның қайта пішімделуі жеке адамның жаңа жағдайларға бейімделуін талап етеді. Жеке тұлғаны дамыту, жаңа дағдыларды үйрену, ойлау мен мінез-құлықты өзгерту қабілеті - бұл сәтті бейімделудің маңызды элементтері. Жаһандану және жылдам технологиялық өзгерістер жағдайында үздіксіз білім алу қабілеті негізгі құзыреттілікке айналуға.

5. Маңызды өзгерістер кезеңдерінде моральдық және этикалық нормаларды сақтаудағы тұлғаның рөлі маңызды. Моральдық жауапкершілігі жоғары тұлғалар басқаларға үлгі болып, әділетті және әдепті қоғамның қалыптасуына үлес қоса алады. Бұл, әсіресе, моральдық нұсқаулар бұлыңғыр болатын дағдарыс кезінде маңызды.

6. Мәдениет және өнер саласындағы шығармашылық тұлғалар әлеуметтік өзгерістерге терең әсер ете алады, мәдени контексті қалыптастырады және құндылықтар мен нормаларды қайта қарауға көмектеседі. Суретшілер, жазушылар, музыканттар қоғамдағы өзгерістерді бейнелеп қана қоймай, оны жүзеге асыруға шабыттандырады.

Демек, тұлға қоғамдық қатынастарды тасымалдаушы ғана емес, сонымен бірге өзінің жеке ерекшеліктеріне, қасиеттері мен қабілетіне, тәжірибесі мен зердесіне, ұйымшылдығы мен кәсіпқойлығына, өзіндік мәдениетіне сәйкес әрекет етеді. «Тұлға өз өмірінде өзін-өзі жүзеге асыруға тәуелсіз, еркін және жауапты бола отырып, өзін-өзі тану, өзінің «Мені», яғни санасы бар тіршілік субъектісі» [11, 62–66 б.]. Тұлға – қоғамдық және әлеуметтік белсенді, жеке дара бірегей адам.

Тағы айта кететін жайт: қазіргі қоғамда адам қалыптаса отырып, өзін-өзі жүзеге асырудың жаңа қалпына еніп, цифрлық еркіндіктің арқасында өзін цифрлық жеке тұлға ретінде жүзеге асыруда.

Цифрлық қоғам сананы, дүниетанымды және ойлауды топтастыратын цифрлық әлемге тартылған адамдарды біріктіруге және цифрлық еркіндік арқылы сананы даралауға бағытталған. Осыған байланысты цифрлық қоғамда этикаға, гуманизмге бағытталған ғылыми бағдарламалар жасап, адамның тұтастығы мен даралығын сақтауға ұмтылу қажет.

Қорытынды

Сонымен тұлға көшбасшылық, жаңашылдық, әлеуметтік белсенділік, тұлғалық даму, адамгершілік және мәдениет арқылы өзгерістер процестеріне әсер етіп, қоғамды өзгертуде негізгі рөл атқарады. Белсенді, шығармашыл және этикалық жауапты жеке тұлғаны дамыту және қолдау қоғамды табысты өзгертудің маңызды факторы болып табылады. Дәл осы қасиеттер арқылы әлемдегі барлық мақсаттары мен армандарына жетеді және адам тұлғаға айналады. Бұл мүмкіндіктер еркіндігінің артуы жаңа міндеттерге әкеледі, жауапкершілікті талап етеді.

Еркіндік пен жауапкершіліктің арақатынасы призмасы арқылы тұлғаның рухани қалыптасуы – мұқият зерделеу мен түсінуді қажет ететін күрделі де көп қырлы процесс. Осы қасиеттердің үйлесімді дамуы қазіргі жағдайда саналы шешім қабылдауға және олар үшін жауапкершілік алуға қабілетті, жетілген, жауапты және еркін тұлғаны қалыптастырудың маңызды шарты.

Қаржыландыру

Мақала AP19677167 «Қоғамның тұтас-танған қайта пішімделуі жағдайындағы тұлғаның рухани қалыптасуы мәселелері» атты гранттық қаржыландыру аясында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 1968.
- 2 Ильенков Э.В. Что такое личность? – М., 1991.
- 3 Философия. – М.: Центр, 1999.
- 4 Бенин В.Л., Десяткина М.В. Учебное

Нүсіпова Г.И., Барлыбаева Г.Ф., Айымбетова Ұ.Ө.

пособие по социальной философии. – Уфа: БГПУ, 1997.

5 Джемс У. Психология. – М., 1991.

6 См.: Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 1995.

7 Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. – М.: Мысль, 1990.

8 Лейбниц Г. Соч.: В 4 т. – Т. 2. – 1983. – С. 200.

9 Антипов Г.А., Кочергин А.Н. Проблемы методологии исследования общества как целостной системы. – Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1988.

10 Бергер П.Л. Введение // Многоликая глобализация. Культурное разнообразие в современном мире. – М., 2004.

11 Аверин В.А. Психология личности: учеб. пособие. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999.

3 Filosofiya [Philosophy]. – M.: Centr, 1999.

4 Benin V.L., Desyatkina M.V. Uchebnoe posobie po social'noj filosofii [Textbook on social philosophy]. – Ufa: BGPU, 1997. (in Russ)

5 Dzhejms U. Psihologiya [Psychology]. – M., 1991. (in Russ)

6 Sm.: Fromm E. Begstvo ot svobody [Escape from freedom]. – M., 1995. (in Russ)

7 Sartr Zh-P. Ekzistencializm – eto gumanizm [Existentialism is humanism] // Sumerki bogov. – M.: Mysl', 1990. (in Russ)

8 Lejbnic G. Soch.: v 4 t. [Works in 4 volumes]. – T.2. – 1983. – S. 200. (in Russ)

9 Antipov G.A., Kochergin A.N. Problemy metodologii issledovaniya obshchestva kak celostnoj sistemy [Problems of methodology of studying society as an integral system]. – Novosibirsk: Nauka. Sibirskoe otdelenie, 1988. (in Russ)

10 Berger P.L. Vvedenie // Mnogolikaya globalizaciya. Kul'turnoe raznoobrazie v sovremennom mire [The Many Faces of Globalization: Cultural Diversity in the Modern World]. – M., 2004. (in Russ)

11 Averin V.A. Psihologiya lichnosti: ucheb. Posobie [Psychology of personality: a teaching aid]. – SPb.: Izd-vo Mihajlova V.A., 1999. (in Russ)

Transliteration

1 Leont'ev A.N. Deyatel'nost'. Soznanie. Lichnost' [Activity. Consciousness. Personality]. – M., 1968. (in Russ)

2 Il'enkov E.V. Chto takoe lichnost'? [What is personality?]. – M., 1991. (in Russ)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Гүлнар Игенбайқызы Нүсіпова

PhD, жетекші ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: gulnara.nussipova@iph.kz, ORCID ID: 0000-0003-4570-0484

Гаухар Гинаядқызы Барлыбаева

бас ғылыми қызметкер, философия ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: gbarlybaeva@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1268-0763

Ұлбосын Өтегенқызы Аймбетова

PhD, қауымдастырылған профессор, Қазақ ұлттық хореография академиясы, Астана, Қазақстан, e-mail: aim_bat@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9903-5673

Гүлнара Игенбаевна Нусипова

PhD, ведущий научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, e-mail: gulnara.nussipova@iph.kz, ORCID ID: 0000-0003-4570-0484

Гаухар Гинаядовна Барлыбаева

главный научный сотрудник, доктор философских наук, ассоциированный профессор, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, e-mail: gbarlybaeva@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1268-0763

Улбосын Утегеновна Аймбетова

PhD, ассоциированный профессор, Казахская национальная академия хореографии, Астана, Казахстан, e-mail: aim_bat@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9903-5673

Gulnara Nussipova

PhD, Leading Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, e-mail: gulnara.nussipova@iph.kz, ORCID ID: 0000-0003-4570-0484

Gaukhar Barlybayeva

Chief Researcher, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, e-mail: gbarlybaeva@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1268-0763

Ulbosyn Aimbetova

PhD, Associate Professor, Kazakh National Academy of Choreography, Astana, Kazakhstan, e-mail: aim_bat@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9903-5673